
О.Ф. Терешкун,
кандидат політологічних наук,
доцент Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника;
Л.Б. Стручкова-Гуменна,
здобувач Інституту соціології НАН України

РОЛЬ ОБ'ЄДНАНЬ ГРОМАДЯН У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Вибір українським суспільством демократичних форм соціальної організації і розбудови громадянського суспільства зумовлює потребу дослідження сучасних суспільних процесів, зокрема, об'єктивного аналізу формування громадянської культури. Адже становлення громадянського суспільства, що розглядається як опора демократії, можливе за умов не лише функціонування громадських інституцій, а й поширення цінностей громадянської культури. Згідно з висновками Е.Х'юза, громадянська культура недосяжна шляхом міркування або добровільного її прийняття. Вона випливає з громадянських прав, дістає свого розвитку в суспільному житті, виявляється у цінностях повсякденного життя [1, 189]. Особливу роль у цих процесах відіграють різноманітні об'єднання громадян. Вагомий внесок у дослідження цих проблем зробили такі науковці, як Є. Головаха, М. Головатий, А. Колодій, Н. Паніна, О. Резнік, А. Ручка, В. Степаненко, Н. Черниш та ін.

У відкритому суспільстві існують засоби впливу (інституції, процедури, механізми), які уможливають накладання визначених обмежень на тих, хто керує суспільством. Вони слугують ланками, які пов'язують суспільство з політичною елітою і, водночас, мають особливе значення для збереження статусу відкритості самого суспільства. Контроль суспільної поведінки, суспільно-політична участь, поширення нових цінностей, спосіб відбору лідерів, процес глибинних системних трансформацій – усе це потребує налагодження взаємних зв'язків між громадянським суспільством і політичною системою. Як зауважує В. Денисенко, “тільки громадськість, зорганізована у впливові, дійові об'єднання, які постійно пресують владні структури, може виступати реальним учасником політичних змагань” [2, 268].

Загалом, різноманітні об'єднання громадян плекають дух кооперації і взаємодопомоги індивідуалістично настроєної, автономної, суверенної людини. Вони відіграють суттєву роль у процесі соціалізації, зменшуючи відчуженість індивідів та орієнтуючи їх на “суспільно корисні справи”, формують сприятливе суспільне середовище для поширення громадянської культури, зміцнюючи через неї демократичний лад.

Впливове громадянське суспільство має своєю передумовою сильну державу. “Громадянське суспільство є політичним, оскільки таким є сам громадянин (а за Аристотелем і сама людина – істота політична) як свідомий суб'єкт політичних відносин і політичний актор... Громадянське суспільство – це сфера самореалізації громадян, свідомих своїх політичних інтересів і потреб, що взаємно корелюються і потребують для цього легітимного та легального політичного інституту – держави” [3, 127]. Водночас, держава не може розраховувати на міцні позиції у внутрішньому житті, якщо не користується підтримкою своїх громадян, легітимацією своїх дій з боку інститутів громадянського суспільства. Проте “державу, політикум стають знаряддям об'єктивізації не загальносуспільних, а корпоративних інтересів політичних груп” [4, 26].

У зв'язку із запровадженням пропорційної системи виборів вплив політичних партій значно посилюється, при цьому частина громадських організацій, які навіть не

ставили собі за мету підтримувати політичні партії, змушені вести передвиборну агітацію і підтримувати певні політичні сили на виборах до Верховної Ради України і до місцевих представницьких органів влади. “Представників вітчизняного “третього сектору”... вперше з часів проголошення незалежності включили у політичний процес нового впливового суб’єкта – суспільства. Тим самим формальна конституційна норма, яка закріплює принцип народного суверенітету (ст. 5 Основного закону підкреслює: “носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ”), набула реального втілення” [5, 301]. Громадські організації, які включені у політичну систему суспільства і постають у ролі суб’єкта чи об’єкта політики, отримують потрібні ресурси для вирішення своїх проблем, а політичні партії заручаються їхньою підтримкою для перемоги на виборах.

Водночас, В.Степаненко звертає увагу на те, що “осередками громадянського суспільства” за формальними ознаками можуть бути кримінальні “бригади”, офіційно зареєстровані як “неурядові організації” та забезпечені міцним адміністративно-правовим “дахом”. Більше того, “НДО” із “міцних організованих хлопців” є іноді більш ефективні у підтримці локального порядку, ніж офіційна міліція. Деякі такі “НДО” доволі плідно співпрацюють із владою і навіть висувують своїх кандидатів у парламент [6, 335]. Отже, в такому контексті йдеться не лише про легально-правове підґрунтя життєдіяльності спільноти, а й про громадянські цінності і чесноти.

Наявні об’єднання громадян є показником розвитку громадянської культури, яка виявляється в їхній здатності перетворити надані конституційним правом свободи на умови свого розвитку. Наявність чи відсутність ефективно діючих об’єднань громадян, залучення до них громадян можна використовувати як “випробування лакмусовим папірцем” на наявність чи відсутність у певній країні громадянського суспільства і відповідного типу культури [7, 26].

Згідно з класичними визначеннями, вислів “залучення громадян у життя громади” (community involvement) можна використовувати для характеристики будь-якої діяльності громадян, на яку вони безкоштовно витрачають час поза роботою, і яка приносить користь не лише власне їм чи їхнім родичам, а й іншим представникам громади [8, 532]. Поняття “залучення громадян” змістовно охоплює членство громадян у громадських організаціях, що становить формалізований механізм участі і є свідченням розвинутої громадянської культури, на відміну від використання неформалізованих механізмів. Сучасні дослідники звертають увагу на те, що членство в громадському об’єднанні, міра участі у справах цього об’єднання і природа такої участі є складовими однієї проблеми – залучення. Це поняття можна визначити так: глибина психологічної ідентичності з громадським об’єднанням і бажання сприяти досягненню його цілей шляхом участі у роботі об’єднання. Тобто йдеться і про ідентифікацію з громадською організацією, і про участь у громадських справах, яка вимагає певного ступеня активності. Особливого значення набуває також організаційна здатність, фінансова життєдіяльність громадських організацій, політичне та юридичне середовище, в якому вони функціонують.

Громадські об’єднання впливають на громадянську ідентичність. Вони дають змогу громадянам визначити свої симпатії у масі різнорідних суспільно-політичних цінностей. Залучення до об’єднань громадян дає можливість індивідам брати участь у процесі творення політики.

На оцінку ролі громадських організацій в Україні впливають чимало факторів, зокрема ступінь легітимності і дії влади; ставлення правлячої еліти до громадського сектора, до ініціативи знизу та опозиційної діяльності; політична культура суспільства, що зберегла стереотипи тоталітарного минулого і дуже повільно від них звільняється. Не менш важливими факторами є слабка розвинутість соціальних і політичних інститутів, які уможливають здійснення впливу на владні органи і

забезпечують їх відповідальне правління. А без цього важко очікувати високої думки про суспільну роль громадських організацій [9, 198].

Громадські організації існують у двох різних “іпостасях”. З одного боку, вони є осередками взаємодії, спілкування і солідарності, провадження власне громадського (публічного) життя і спільного (колективного) вирішення проблем. У цій іпостасі їх прийнято характеризувати у термінах громадянського суспільства і брати до уваги, насамперед, їх соціальну і соціалізуючу роль. У відриві від інших функцій вона часто відкриває шлях до ідеалізації громадянського суспільства.

З іншого боку, громадські об’єднання намагаються відстояти свої інтереси в межах усього суспільства, втручаються в політику, здійснюють тиск на владу. У цьому випадку їх, зазвичай, розглядають як групи інтересів і групи тиску, піддаючи критичним оцінкам. Проте саме завдяки цій діяльності члени організацій стають повноцінними громадянами, здатними протидіяти спробам узурпації влади, захищати свої інтереси політичними методами тощо. Організаційний плюралізм здатний перетворити людей, які мають спільні групові інтереси, на суб’єктів суспільного і політичного життя. Саме він забезпечує можливість активного громадського життя і веде до утворення партій, які представляють специфічні групові інтереси і захищають їх політичними засобами.

При цьому надзвичайно важливим є міра самокерованості громадських організацій і політичних партій. На жаль, у громадянській свідомості держава як принцип організації суспільного життя і як політична цінність і до сьогодні розглядається в якості відповідальної (тобто, керуючої) інституції. (Відповідальність у цьому контексті має, скоріше, морально-етичне значення, а не юридичне.) Це підтверджує поширеність у свідомості громадян “авторитарних” принципів керування суспільством. Саме тому громадські організації, через які громадяни безпосередньо могли б мати вплив і контроль над рішеннями державних органів влади, дуже слабо або зовсім не впливають на державу.

Громадські об’єднання характеризуються також певним ступенем автономії. Автономію можна визначити як структурну незалежність громадського об’єднання від інших інститутів та організацій, які діють всередині чи за межами країни. Громадське об’єднання автономне настільки, наскільки воно незалежне від контрольованих іншими організаціями ресурсів. Проте громадські організації можуть відмовлятися від своєї автономії на користь інших секторів суспільства, які забезпечують їм фінансові ресурси, членів чи лідерів. Структурні обмеження на автономію громадських організацій можуть також бути наслідком взаємин із політичними партіями чи з зарубіжними організаціями, фондами.

Також звернемо увагу на роль громадських організацій у забезпеченні прав і свобод громадян. На перший погляд може скластися враження про низьку ефективність діяльності громадських організацій. Проте сам факт того, що до діяльності громадських організацій у цій сфері висуваються претензії, є свідченням того, що серед значної частини населення (як мінімум 28% від його загальної кількості) існує певне розуміння ролі цих організацій [10, 62]. Отже, у суспільній думці громадські організації – це ті інституції, котрі можуть і повинні перейматися проблемами дотримання прав і свобод.

Проте існує думка, що громадські організації не мають суттєвого впливу на життя населення України, оскільки ці організації слабкі і нечисельні. Їхній вплив обмежується наданням різнорідної допомоги: гуманітарної, матеріальної, консультаційної, допомоги в реалізації інтересів, талантів, захисті прав та інтересів людей. Водночас громадські організації своєю діяльністю частково знімають напруження у суспільстві, дають надію на майбутнє [10, 51–52]. Таким чином, громадські організації є, з одного боку, формально вільними від контролю держави, а з іншого – “вільними” і від суттєвого впливу на неї.

У діяльності громадських організацій, політичних партій активним елементом є молодь. З одного боку, названі суспільні об'єднання справді є школою для майбутніх політиків, зрештою, і громадян, але з іншого – молодь, зазвичай, використовують, пропонуючи прийняти вже усталені “правила гри”. Залучення політичними партіями молодих прихильників – це звичайна рекрутизація кадрів для реалізації вузькопартійних інтересів. Зрозуміло, що в такому випадку молода людина вступає до політики, ще не усвідомлюючи чітко, що то є. Вона зазнає впливу негативних явищ влади, зокрема війни компроматів, спекуляції ідеями тощо. Молодь неухильно потрапляє під дію “правил гри”, які не завжди відповідають моральним нормам. Конструктивні пропозиції молоді суперечать інтересам кланів і кримінальних прошарків [11, 170]. У такий спосіб і відбувається перехід молодої людини у світ реального життя.

Наявність сильних партій у середовищі громадянського суспільства – це головна умова існування стабільності демократії [12, 134]. Для українських виборців більшого значення мають не змістовність і реалістичність програм політичних партій, а особистісні риси тих, хто їх очолює. Тому підтримка політичних партій як населенням загалом, так і студентською молоддю, зокрема, зумовлена більшою мірою “харизматичним” потенціалом партії.

За даними опитування студентської молоді Західного регіону України (N=560), рівень довіри політичним партіям лишається досить низьким і становить лише 2.2; індекс довіри громадським організаціям становить 2.8 (за п'ятибальною шкалою). Зрозуміло, що та частина молоді, яка не довіряє об'єднанням громадян, навряд чи стане тепер або найближчим часом їх активним членом.

Активізація громадянської участі у суспільно-політичних процесах передбачає формування різноманітних можливостей, що стає актуальним питанням сьогодення. Результати аналізу засвідчують, що надзвичайно важливим є ініціювання розвитку інститутів громадянського суспільства, заохочування громадян до участі у прийнятті рішень місцевими органами влади та їх обговоренні, а також організація просвітницької роботи.

Заслужує на увагу той факт, що “показник членства в громадських організаціях” українських громадян є одним із найнижчих у світі і поступається навіть “поставторитарним країнам Латинської Америки” [13, 12]. За даними соціологічного моніторингу, у 2005 р. 83,7% респондентів вказали, що не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів [14, 26]. Такий низький рівень залучення характерний для країн, в яких відбулася стагнація негромадянського суспільства: не створено “критичної маси” приватних власників, панує суспільна апатія, недовіра до влади, не вдалося сформулювати, визначити нову суспільну ідею, яку підтримувала б більшість громадян України [15, 551].

За умов, коли політичні партії “є порожніми раковинами, які активізуються тільки як виборчі механізми через регулярні інтервали”, а “офіційні громадські асоціації... знаходяться у повному занепаді як форми залучення до суспільного життя”, дедалі більшого значення набувають соціальні рухи, рішучі колективні дії, спрямовані на трансформацію цінностей та інституцій суспільства, які виявляють себе в Інтернеті і через Інтернет. Це стосується різноманітних рухів за людські права, за етнічну ідентичність, екологічного руху, релігійних, націоналістичних рухів тощо. Культурні рухи (тобто рухи, спрямовані на захист чи пропонування особливого сенсу і способів життя) побудовані, зазвичай, навколо комунікаційних систем, особливо Інтернету і засобів масової інформації, оскільки вони є основними засобами, завдяки яким названі рухи можуть пропагувати свої ідеї та знайти підтримку тих, хто їх поділяє – отже, впливати на свідомість суспільства в цілому. Наприклад, антиглобалізаційний рух не має центру, управлінської структури чи спільної програми. Але сотні, тисячі людей з усього світу об'єднуються у символічні протести,

а потім розпадаються, щоб зосередитися на власних специфічних проблемах, чи просто зникають, щоб їх змінили нові групи новонароджених активістів. Ефективність цього руху впливає саме з його розмаїття. Його вплив зумовлений здатністю порушувати питання й ініціювати дискусію без входження у переговори, оскільки ніхто не може вести переговори від імені руху. Це є чистий рух, який не передує інституціям [16, 138–143].

Отже, політичні партії, громадські організації, рухи здійснюють певний вплив на формування громадянської культури, зокрема студентської молоді, яка потребує особливої уваги громадських і політичних лідерів, громадськості загалом. Саме молодь визначає тип громадянської поведінки майбутнього, дорослого члена суспільства, його погляди, орієнтації та цінності. Сучасна молодь – це найбільш інформовані люди в Україні, проте, як це не парадоксально, це група, що найменш схильна брати участь у виборах [17, 329].

Зауважимо, що українські владні і політичні структури не розглядають молодь в якості серйозного учасника політичного життя країни. Влада вбачає в ній резерв для поповнення власних структур, а не самостійного суспільного актора. За радянських часів єдиним легітимним варіантом політичної активності молоді був комсомол: комсомолец конформний, активний, сповідує комуністичну ідеологію. Під час перебудови, коли на політичну арену вийшли сили, орієнтовані на демократизацію суспільства і, насамперед, на ринкову економіку, молодь була своєрідним “революційним авангардом”. А в пострадянський час, коли українське суспільство зазнало системної кризи, молодь усунулась від політичного процесу. Це пов’язано, зокрема, з тим, що представники владних і політичних структур, переважно люди старшого покоління, не були зацікавлені в її участі (мабуть, з огляду на обмеженість владних ресурсів і можливу конкуренцію). Крім того, молодь стала більш задіяною в нових сферах економічного життя. Активна участь молоді в економічному процесі була зумовлена, зокрема, її власними матеріальними інтересами.

Останнім часом влада виявляє інтерес до молоді, проте залучення її до політики відбувається радше “згори”, а тому не дуже успішно. Влада відновлює старі і пропонує нові схеми “роботи з молоддю”. Це зумовлено низкою причин. По-перше, наявність молодіжних організацій є важливою складовою іміджу демократичної країни. А в умовах, коли молодь не бачить наслідків політичної участі в житті країни, представники владних структур моделюють штучні утворення, які можна контролювати і спрямовувати у потрібний бік. Ідейна складова тут є лише формальністю, а реальною причиною, яка приводить молодих людей у ці рухи, є матеріальний інтерес.

По-друге, як ми вже відзначали, молоде покоління усувається від політичного процесу (за винятком участі в передвиборних кампаніях) і концентрується на створенні матеріальної основи свого існування. А оскільки молодь є досить значною часткою електорату, то привернення її на свій бік представники різних політичних партій вважають важливим стратегічним завданням.

По-третє, в політичному просторі утвердились певні політичні сили, які намагаються не лише зміцнити свої позиції, а й посилити свій вплив. Як наслідок, виникли молодіжні організації політичних партій, створені не “знизу”, а “згори”, тобто сконструйовані “дорослими” політичними партіями.

Отже, із зазначеного випливає, що майбутнє України залежить від того, чиї настановки і ціннісні орієнтації переважатимуть: представників молоді, які будують свої відносини з владою за принципом підпорядкування, які не здатні впливати на політичний процес і не вбачають у цьому потреби через відсутність економічних або соціальних інтересів, або тих, хто усвідомлює себе творцями нової соціальної реальності, в якій політика – не абстракція, а реальний інструмент для досягнення високої мети.

Наявність великої кількості політичних партій і громадських організацій в Україні не є принциповою перешкодою для кристалізації громадянської ідентичності і становлення громадянської культури. Хоча не можна не враховувати того, що політичні сили з розмитими контурами ідеології і політичних цілей залежно від кон'юнктури, що стихійно складається у суспільстві, змінюють свої політичні, ідеологічні, геополітичні, економічні позиції на протилежні, перехоплюють ті гасла, проти яких щойно виступали, відмовляються від обіцянок, які вчора давали суспільству. Така поведінка політичної еліти поширює у суспільстві цинізм, зневір'я, апатію [18, 415]. Розбудова об'єднань громадян за принципом “зверху” призводить до того, що суспільство стає незацікавленим у реалізації свого права на об'єднання громадян. Відповідно, зміни, які відбуваються в громадських структурах, спричинені не потребами суспільства, а інтересами державної еліти, для якої політичні інтереси є ближчими, ніж специфічні інтереси громадських організацій.

Цілісна громадянська культура формується на ґрунті прийняття членами всіх соціокультурних груп певної сукупності цінностей, ідей, взірців поведінки, історичних подій і персонажів як важливих, спільних, своїх. Це означає, що єдність культурної системи суспільства забезпечується в кінцевому рахунку не провладними політичними силами, а консенсусом його соціокультурних груп у баченні найвищих цінностей, перспективних цілей, принципів суспільного життя тощо. Громадянська культура виключає домінування якоїсь однієї політичної чи громадської сили над іншими, а також запобігає боротьбі за надмірний вплив однієї з них. У цьому разі громадянська культура передбачає існування багатьох політичних партій і громадських організацій та їхню взаємодію. Саме у взаємодії, а не в суперництві за домінацію, дістає свого розвитку цілісна громадянська культура багатоскладового суспільства. З розвитком громадянської культури суспільство не розпадається на окремі фрагменти (суспільно-політичні, регіональні, соціокультурні тощо) – воно стає багатоманітною цілісністю, єдністю багатоманітності, тим самим багатofакторним середовищем для становлення особистості своїх громадян.

Таким чином, доходимо висновку, що за роки незалежності в Україні склалася мережа інститутів громадянського суспільства, завдяки яким суспільне життя набуло певних рис громадянського суспільства. Існує правове поле, потрібне для захисту прав особи і для її добровільної участі у вирішенні громадських справ. Водночас активність громадських організацій та їхній вплив на суспільне життя і свідомість людей ще є недостатніми. Громадські організації не можуть самостійно реалізовувати свої ініціативи. Нечисельні за складом, подрібнені, вони часто не в змозі ефективно впливати на процеси вироблення політики у сферах своєї діяльності. Натомість домінанта етатичних переконань дає змогу політичним партіям (які ввібрали в себе ознаки як громадянського суспільства, так і держави) посідати особливу роль серед об'єднань громадян і залічувати громадські організації за їхнім статусом і впливом до другорядних інститутів несформованого громадянського суспільства. За таких обставин, а також з огляду на низький рівень довіри як до громадських організацій, так і до політичних партій, сьогодні в Україні вплив об'єднань громадян на процес становлення громадянської культури є суперечливим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гражданское образование: формирование активной жизненной позиции гражданина. – М., 2001.
2. Денисенко В. Громадянське суспільство в Україні: протиріччя його становлення // Войтенко Т.О., Гончарук О.С., Привалов Ю.О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. – К., 2002.
3. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії. – К., 2007.

4. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні. – К., 2006.
5. Манжоло П. Специфіка легітимації влади в процесі становлення громадянського суспільства // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006. – К., 2005.
6. Степаненко В. “Кому потрібне громадянське суспільство?": соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності в Україні // Войтенко Т.О., Гончарук О.С., Привалов Ю.О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання.
7. Даль Р. Введение в экономическую демократию. – М., 1991.
8. Williams C.C. Developing community involvement: contrasting local and regional participatory cultures in Britain and their implications for policy // Regional Studies, 2003. – Vol. 37, № 5.
9. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. – Львів, 2002.
10. Войтенко Т.О., Гончарук О.С., Привалов Ю.О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання.
11. Галактіонова І.В. Фактори впливу на формування політичної культури молоді України, 90-ті роки ХХ ст. // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К., 2004.
12. Примуш М. Демократія і політичні партії // Віче. – 2000. – № 10.
13. Корені трави. Громадянське суспільство в Україні. Стан та перспективи розвитку. – К., 2003.
14. Паніна Н.В. Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг. – К., 2005.
15. Полішкарова О.О. Генеза громадянського суспільства в Україні в умовах посткомуністичного транзиту // Держава і право. – Вип. 13.
16. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. – К., 2007.
17. Савко Ю. Громадянське суспільство і розвиток демократичної політики: посткомуністичний світ та Україна // Войтенко Т.О., Гончарук О.С., Привалов Ю.О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. – К., 2002.
18. Шульга М. П'ятнадцять років суспільних трансформацій: перші підсумки // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. – К., 2006.